

ZSOLDOS ATTILA

JOBBÁGYOK

A KIRÁLYI VÁRSZERVEZETBEN

A várjobbágyság megnevezésére a 12–13. század fordulójától kezdve ugrásszerűen megszorodó forrásaink igen változatos elnevezéseket használnak. A terminológiai sokszínűség összehangolása a királyi várszervezet népeinek hierarchikus szerkezetével számos eltérő álláspont kialakítására indította a magyar történetírást. A várszervezet népeire s azon belül is a várjobbágyokra vonatkozó terminológiai kérdések értelmezésével kapcsolatosan alapvetően két irányzat alakult ki az utóbbi száz év szakirodalmában. Az egyik irányzat képviselői a forrásokban a várjobbágyokkal kapcsolatosan használt — első pillantásra szövevényesnek tűnő — terminológia alapján arra következtettek, hogy a várjobbágyságon belül jónéhány egymástól eltérő csoport különböztethető meg. Ily módon osztotta Pesty Frigyes a várjobbágyságot a „szent király jobbágyságai”, a „szent király jobbágyságainak fiai”, a „várjobbágyok”, a „várnépbeliek közül kiemelt jobbágyok”, valamint a „várjobbágyok fiai” nevet viselő csoportokra.¹ A felsorolás egyúttal az egyes várjobbágycsoportok között Pesty által feltételezett rangsort is jelöli — a legelőkelőbbtől a legalacsonyabb szintig —, s maga Pesty csak abban volt bizonytalan, hogy vajon a „várnépbeliek közül kiemelt jobbágyok” nem sorolandók-e inkább a „várjobbágyok” csoportja elé.² Thuránszky László lényegében átvette Pesty csoportosítását, az egyes kategóriákat azonban másként rangsorolta.³ Novák József már csak három rétegről tett említést, külön csoportnak tekintve a „szent király jobbágyságait és jobbágyságainak fiait”, a „régie várjobbágyokat”, továbbá a megítélése szerint azonos szintet képviselő „jobbágyfiúk”, „várnépből lett jobbágyok” és „szállásadó jobbágyok” kategóriáit.⁴

Ezzel az irányzattal párhuzamosan jelentkezett a szakirodalomban az álláspontoknak egy olyan csoportja, amely jóval egyszerűbbnek látta a várjobbágyokra vonatkozó terminológia s ezzel együtt a várjobbágyság rétegzettségének kérdését. Tagányi Károly — Pesty munkájának kemény hangú bírálójaként⁵ — a különböző elnevezések alatt feltűnő várjobbágy-kategóriák között nem jogi, hanem csupán

1 *Pesty Frigyes*: A magyarországi várspánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882. 57–82.

2 *Pesty F.*: i. m. 61.

3 *Thuránszky László*: A thuriki (recte thurapataki) és komjathnai Thuránszky család története és lezármasa. Sátoraljaújhely, 1938. 8–9.

4 *Novák József*: A várjobbágyság intézménye. Debrecen, 1940. 45.

5 *Tagányi Károly*: Pesty munkája a várspánságokról. Budapesti Szemle 35 (1883) 227–250.

eredetre valló különbségeket ismert el, s kétségbe vonta Pesty osztályozásának helyességét, nem mindenben kifogástalan érvek alapján.⁶ Árpád-kori történelmünk méltán nagy tekintélyű összefoglalója, Pauler Gyula a szent király jobbágyai és a kiemelt várjobbágyok között látott különbséget.⁷

Hasonlóan vélekedett Czímer Károly is. Utóbbi előadása szerint a „várjobbágy” (továbbá a „szent király szabadja, fia” stb.) elnevezés jelölte a várjobbágyok előkelőbb rétegét, majd III. Béla korában kialakult a várjobbágyok egy alacsonyabb rangú csoportja is, a várnépbeliek közül kiemelteké. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi csoporttal kapcsolatosan Czímer azt feltételezte, hogy az a 13. században egy „katonáskodó várjobbágyfiak” és egy „szállásadó várjobbágyfiak” kategóriára oszlott.⁸

Tagányi Károly — Erdélyi Lászlóval vitázva — utóbb pontosította saját korábbi álláspontját, s a várjobbágyok között aszerint tett különbséget, hogy azok a szent király jobbágyai avagy a várnépbeliek közül kiemeltek-e. A két réteg közötti különbségeket abban látta, hogy míg az előbbi csoport kiváltságait csak a király, az utóbbiét már a megyésispán rendelkezése alapján is el lehetett nyerni, továbbá, hogy a szent király jobbágyai szabadon rendelkeztek földjeik felett, szemben a kiemeltekkel, akik csak királyi engedéllyel adhatták el birtokukat.⁹ Tagányi vitapartnere, Erdélyi az általa „szabad”-nak tekintett szent király jobbágyai, valamint a „szabados”-nak tartott „várjobbágyok” különbözőségét vélte felfedezni.¹⁰ Holub József a Pauler és Tagányi által vallott nézeteket tette a magáévá,¹¹ miként az újabb szakirodalom is szinte egyöntetűen ezt az álláspontot képviseli.¹²

Az egyes várjobbágyi csoportok elnevezéseinek rendszerező vizsgálatokor alkalmas kiindulási pontként kínálkoznak azok a forrásaink, amelyekben a királyi várszervezet népeinek különböző csoportjai egyszerre szerepelnek. 1214-ben a bihari vár Gyán nevű falujából való személyek pert indítottak az ugyanott lakó Galdu fia Magnus ellen azt állítván, hogy az jöttment (*extorris*). Az esetet megörökítő feljegyzés a közösen fellépő vádlókat csoportokba osztva sorolja fel, megkülönböztetve egymástól a „szent király jobbágyainak fiai”-t, az „ispánnak szállást adó jobbágyok fiai”-t és a „várnépbeliek”-et. A vádat támogatták a bihari

6 Jellemző e tekintetben, hogy a jobbágyfiúkat — a kifejezés szó szerinti értelmezésével — ténylegesen a várjobbágyok fiainak tartotta, így pl. az első locsmánci adománylevélben szereplő „kelchibafyu”-kat (helyesen: kelthiobagfyu) egy Kelch nevű várjobbágy fiainak tekintette, akik, a többi jobbágyfiúhoz hasonlóan, az atyai vagyon örökléséig apjuk házában éltek, fegyveres szolgálattal és az ispánnak szállásadással tartoztak. — I. m. 236.

7 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899. 339–340.

8 Czímer Károly: Az Árpád-házi királyok várjobbágyai. Szeged, 1914. 8–13.

9 Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak. Történeti Szemle 5 (1916) 581–582. – A várjobbágyi földeladások jogszerűségének kérdése legújában: Zsoldos Atilla: Terra hereditaria és szabad rendelkezésű birtok. In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 23–37.

10 Erdélyi László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle 3 (1914); 4 (1915); 5 (1916) passim, összefoglalóan: Erdélyi László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Bp. 1915. 168–171.

11 Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 51–52.

12 Ld. pl. Györfly György: István király és műve. Bp. 1977. 469.; 497.; Borosy András: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. Hadtörténelmi Közlemények 30 (1983) 18–20.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. 223.; Magyarország története. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. I. szerk.: Székely György. Bp. 1984. 994. és 1154–1155.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 199. stb.

„várjobbágyok” is. 1219-ben a békési vár népei: a „várjobbágyok”, a „várnépek közül kiemelt jobbágyok” és a „várnépek” vádoltak közösen két várjobbágyot a király előtt. 1222-ben borsodi várnépek és két várjobbágy saját ispánja ellen kezdtek pert, „az összes jobbágy, mind a kiemelték, mind a szent király szabadjai, továbbá negyven, a várnépbeliek közül való ember” azonban az ispán mellett tanúskodtak. 1263-ban, nevezetes locsmándi adománya ügyében IV. Béla előbb úgy döntött, hogy „a várjobbágyok, a jobbágyok fiai, akiket keltjobbágyfiúknak mondanak, és a várnépek” szolgáljanak az adományosnak, utóbb viszont a nemesek birtokai mellett a „nemes várjobbágyok” földjeit is kivette az adomány hatálya alól, ám azoknak a földjei tekintetében, „akiket újonnan soroltak be a jobbágyok csapatába”, eredeti rendelkezését hagyta érvényben.¹³

Az idézett adatok táblázatba foglalása lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a királyi várszervezet népeinek hierarchiájára egyfajta hármastagolódás volt a jellemző (ld. az 1. sz. táblázatot).¹⁴ A várnépbelieket illető *castrensis* kifejezés alkalmazása egységesnek látszik, ez azonban megtévesztő: más adatok tanúsága alapján kétségtelen, hogy a 13. században az inkább a korábbi időszakra jellemző *civis* és *civilis* terminusok is használatban maradtak.¹⁵ Annál változatosabbnak mutatkozik az a terminológiai készlet, amellyel a másik két csoportot jelölik forrásaink. Az itt szereplő kifejezések közös jellemzője, hogy valamennyiben jelen van a *iobagio*-elem, annak jeleként, hogy a kérdéses elnevezésekkel illetett várszervezetbeliek egyaránt más minőséget képviseltek, mint a várnépbeliek. Ugyanakkor viszont az is kitűnik, hogy nem valamiféle egységes „jobbágyréteg” áll szemben a várnépbeliekkel, hiszen a terminusok közös *iobagio*-elemét az esetek többségében jelzők, értelmező kifejezések vagy körülírások kísérik, melyek — mint látni fogjuk — jelentős mértékben befolyásolták a *iobagio*-elem értelmezésének lehetőségét.

Az említett jelzők és értelmező kiegészítések egyik karakterisztikus típusa a „szent király”-ra utal. Ez a terminusfajta három formában tűnik fel forrásainkban: találkozunk a szent király jobbágyaival, szabadjaival és (jobbágyainak) fiaival. A 2. sz. táblázat azokat az adatokat összegzi, amelyekben a szent királyra utaló terminusfajta nem önállóan, hanem a várszervezeti népek valamely csoportját jelölő elnevezés jelentését bővebben kifejtő magyarázat részeként szerepel. Ezek az adatok éppen azért fontosak a terminológiai vizsgálat számára, mert a teljes kifejezések egyes elemei kölcsönösen értelmezik egymást. Áttekintve a táblázatot, megállapítható, hogy a szent király jobbágyai, szabadjai és (jobbágyainak) fiai

13 1214: *VR* 97. sz.; 1219: *VR* 210. sz.; 1222: *VR* 341. sz.; 1263: *ÁUO* VIII. 49–5 5. (A rövidítéseket ld. a tanulmány végén.)

14 Az a körülmény, hogy az 1214. évi bihari adatban a szent király jobbágyainak fiai és a szállásadó jobbágyfiak mellett egyszerűen csak várjobbágyként említett személyek is feltűnnek, csak látszólag mond ellent a hármastagolódás tételének. Erre vonatkozóan már a táblázat egyéb adatai is eligazítanak, a későbbiekben még kitérünk erre a kérdésre. — Vö. még *Borosy A.*: i. m. 20.

15 1213-ban „universi castrenses de Cornust” bizonyos személyeket „pro concivibus” vádoltak be — *VR* 51. sz.; 1215-ben „Sama castrensis de Zounuc” hasonlóképpen azt állítja egy bizonyos Péter fia Pousáról, hogy az „suus esset concivis” — *VR* 127. sz.; 1229-ben „cives castri Bolondus” állítják azt a várjobbágyokról, hogy azok „eorum essent concives, simili officio, idest debito castrensi-um subiacentes” — *VR* 371. sz.; 1239-ben Toriani Pousról mondták a pozsonyi várjobbágyok, hogy „fore castrensis et castro Posoniensi civilium servitio pertinere” — *CDES* II. 43.; 1256-ban a zalai Zsid falubelieket előbb mint „civiles”, utóbb mint „castrenses” említi ugyanaz az oklevél — *HIO* VII. 59.

között semmilyen elhatároló jellegű különbség nem fedezhető fel: a *iobagiones sancti regis* éppen úgy alkalmas volt a *iobagiones naturales* értelmezésére, mint a *liberi sancti regis* forma, ugyanakkor pedig ez utóbbi mind a *iobagiones (castri)*, mind a *filii iobagionum sancti regis* alakhoz kapcsolódhatott. Ennek megfelelően a kifejezéseknek a szent királyra történő utalást nem tartalmazó elemei is szükségszerűen azonos értelemmel bíró terminusokként értékelendők a *iobagiones naturales* formától a *iobagiones (castri)* alakon át a *proceres castri* elnevezésig. Az 1. és a 2. sz. táblázat megfelelő adatait összevetve az a következtetés adódik, hogy az egyszerű „várjobbágyok” (*iobagiones castri*), illetve a 13. század második felében viszonylagos gyakorisággal feltűnő „nemes várjobbágyok” (*nobiles iobagiones castri*) kifejezések is a várszervezet népeinek ugyanazon csoportjára vonatkoznak, mint a „szent király”-típusú terminusok különböző változatai. Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a várjobbágyokra vonatkozó terminológiai készlet egyes elemeit egy-egy, forrásainkban többször is említett személy vagy rokonság példáján vizsgáljuk meg. 1263-ban István ifjabb király négy Inárcs falubeli fehérvári szállásadó jobbágyfiút emelt „ugyanazon vár tisztos jobbágyainak csapatába és testületébe”. Miután István követte apját a trónon, az inárcsiak jónak látták immár V. István királlyal megerősíttetni státusukat. Ekkor, 1271-ben István új oklevelet adott ki a részükre, amelyben a korábbi kiváltságolásra utalva azt írta, hogy az inárcsiakat „a várnépbeliek szolgálatából és állapotából, amelyből ... eredtek, kiemelve ugyanazon vár nemes jobbágyainak a csapatába és szabadságába” helyezte át, s megerősítette ezt a rendelkezést. Végül pedig 1275-ben, amikor Kun László ugyanezeket az inárcsiakat a királyi szerviensek közé fogadta, a nemesítő oklevél egyszerűen mint fehérvári várjobbágyokról tesz említést a rokonság tagjairól.¹⁶ Az inárcsiak tehát nem közvetlenül kerültek a királyi szerviensek közé, hanem fokozatos kiváltságolás eredményeképpen: előbb a királyi várszervezetben belül nyertek el korábbi helyzetükhöz képest nagyobb szabadságot biztosító státust. Ennek kifejezésére a három oklevél három különböző terminust alkalmazott, melyek mindegyike ugyanazt a tartalmat, a várjobbágyi jogállást jelölte. A három terminus: a *honesti iobagiones castri*, a *nobiles iobagiones castri* és az egyszerű *iobagiones castri* az inárcsiak példájából is megállapíthatóan a közönségesen csak várjobbágyoknak mondott társadalmi csoportra vonatkozott.¹⁷

A példák további szaporítása nélkül is leszögezhető: a királyi várszervezet népeit illető 13. századi terminológiai készlet egy jelentős hányada változatos formában ugyan, de egyaránt a várjobbágyok megnevezésére szolgált. Az egyszerű *iobagio castri* kifejezéshez kapcsolódó jelzők és értelmezők annak az értékrendszernek az egyes elemeit tárják fel, amelynek mentén a várjobbágyok elhelyezték magukat a várszervezeteken és a korabeli társadalmon belül. A kérdéses kifejezések egy jelentős része a várszervezet többi népéhez viszonyítva fejezi ki a várjobbágyi státus megkülönböztetett voltát. A várjobbágyok a vár előkelői (*proceres castri*), akik a jobbágy névvel (is) szintén illetett, de a várjobbágyi szabadság tel-

16 1263: *Pest* 486.; 1271: *ÁUO* III. 257.; 1275: *ÁUO* IV. 49.

17 Hasonló terminológiai következtetés vonható le abból az esetből is, amely szerint az 1165-ben a „proceres ... castri, proceres filii sancti Stephani regis” közé emelt pozsonyi várnépbeliek leszármazottai 1284-ben kiváltságlevelüket átírva mint olyan „iobagiones castri” szerepelnek, akik „eadem gaudeant libertate, qua veri, primi et nobiles iobagiones castri ... Posoniensis gratulantur” – 1165: *CDES* I. 85–86. és 1284: *CD* V.3. 253–254.

jességét nem élvező várszervezetiekhez képest tisztos (*honestus*), igazi (*verus*), nemes (*nobilis*) vagy éppen dicsőbb (*altior*) jobbágyok. A várjobbágyi szabadságot születésüktől fogva, s nem külön királyi kiváltságolás alapján élvezik, azaz természetes (*naturalis*) jobbágyai a várnak. A „szent király”-ra, bizonytalán Szent Istvánra utaló megjelölések kialakulásának magyarázatát jó okkal kereshetjük abban a magyarországi jogfelfogásban, amely minden, a bizonytalan régiségből eredő — vagy eredeztetni kívánt — kiváltság megalapozójaként Szent Istvánt tisztelte. Az, hogy a várjobbágyok az általuk ténylegesen élvezett szabadságokat Szent István személyéhez kapcsolták, — szemben a többi díszítő jelzővel —, elsősorban nem a várszervezet többi népétől való elhatárolódás hangsúlyossá tételére lehetett alkalmas, bár kétségtelen, hogy ilyen szerepe is volt. Igazi jelentősége abban állhatott, hogy a várjobbágyok által önmaguk számára igényelt szabadságokat a királyi hatalommal szemben biztosította. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a várjobbágyokat végső soron éppen olyan *proprius*i függés kötötte a várszervezet intézményéhez, mint a várnépbelieket vagy mint a többi királyi szolgálónépet a maguk birtokszervezetéhez. Ennek megfelelően a király tulajdonosi hatalma teljes mértékben kiterjedt a várjobbágyok személyére és javaira egyaránt. Az a fikció azonban, amely szerint a várjobbágyok tényleges helyzetének viszonyait összegző „várjobbágyi szabadság” Szent István alkotásának minősült, s az a körülmény, hogy ezt a királyi hatalom is kész volt elfogadni,¹⁸ azzal a következménnyel járt, hogy a király tulajdonosi hatalma nem érvényesült a várjobbágyok felett abban a korlátlan formában, amely pedig a várjobbágyi státus alapján lehetséges lett volna, s amely a királyi udvarszervezet jobbágyainak esetében viszont maradéktalanul érvényre jutott. A szent királynak tulajdonított intézkedések tiszteletben tartása bizonyos fokig megkötötte az uralkodó kezét, s gátat szabott a királyi hatalom várjobbágyokat illető rendelkezési szabadságának. Ez a jelenség egyfajta önkorlátozás volt a királyi hatalom részéről, amely annak belátásán alapult, hogy a várjobbágyok csupán e jogok birtokában képesek ellátni azokat a szolgáltatásokat és kötelezettségeket, amelyeket az uralkodó elvár tőlük. A király és a várjobbágyok e sajátos viszonya eredményezte azt a nagyfokú stabilitást, amely a várjobbágyi státushoz kapcsolódó különböző intézmények, mindenekelőtt a várjobbágyi birtoklás terén tapasztalható.¹⁹

A királyi várszervezet népeire vonatkozó 13. századi terminológiában a *iobagio*-elem feltűnik olyan kifejezések részeként is, amelyekről egyértelműen megállapítható, hogy nem a 'várjobbágy' értelemben voltak használatosak. E kifejezések néhány jellegzetes példája az 1. sz. táblázatban is szerepel. Az ily módon megjelölt csoport tagjainak a várszervezeti népek hierarchiáján belül elfoglalt helyét két tényező egyidejű figyelembevételével tudjuk megállapítani. Egyfelől a rájuk utaló terminusok alapja éppen úgy a *iobagio* (vagy a *filiius iobagionum*) volt, mint a várjobbágyok esetében, annak jeleként, hogy a csoport helyzete bizonyos vonatkozásokban lényegesen eltérő minőséget képviselt a várnépbeliekhez képest. Másfelől viszont a várszervezet népei között lefolytatott státuspercek arról tanúskodnak: a várjobbágyok gondosan ügyeltek arra, hogy megkülönböztessék

18 1222: 19. tc. és 1231: 26. tc. – *EFHH* 140. – Az Aranybulla legújabb kiadását ld. *Érszegi Géza*: Az Aranybulla. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár, 1972. 5–26.

19 Bővebben ld. *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. *Aetas* 1990. 3. sz. 5–13.

magukat e másik jobbágyréteg tagjaitól.²⁰ Minden kétséget kizáróan megállapítható tehát, hogy ez a jobbágy-csoport a várszervezeti népek hármas tagolódási rendjében a várjobbágyok és a várnépbeliek között elhelyezhető, átmeneti típust képviselt.

A csoportot jelölő egyes elnevezésfajták nemcsak arra figyelmeztetnek, hogy a várszervezeti népeknek volt egy, a várjobbágyoktól különböző, de szintén a *iobagio* terminus segítségével megnevezett csoportja, hanem egyúttal a két réteg között meglévő különbségek néhány jellegzetes elemét is feltárják. A várjobbágyok, mint láthattuk, státusukra úgy tekintettek, mint ami születésüktől fogva, természetes módon illeti meg őket. Ehhez képest ez a jobbágy-csoport várnépi eredetű volt és kiemelés révén jutott a jobbágyi szint egy alacsonyabb fokára (*iobagiones de castrensibus exempti*). Bármennyire is karakterisztikusnak tűnik ez a különbség, valójában mégis félrevezető. Több olyan példával is rendelkezünk ugyanis, amelyek azt mutatják, hogy az érdemeket szerző várnépbeli közvetlenül — tehát a kiemelt jobbágyi szint átlépésével — is átkerülhetett a várjobbágyok sorába kiváltságolás révén, tehát kiemelés útján nyerte el maga is a született várjobbágyok jogait.²¹ Ennek alapján világos, hogy a „kiemelt (vár)jobbágy” elnevezésben a kiemelés tényére utalás elsősorban nem az illető személy eredetének rögzítését szolgáló elem volt, hanem azt jelölte, hogy a kiváltságolással elnyert státusz nem azonos a várjobbágyokéval. A kiemelt személy új helyzete megközelítette a várjobbágyi szintet anélkül azonban, hogy azt ténylegesen elérte volna. A kiemelés következtében a korábbi várnépi állapothoz képest következett be olyan változás, amelynek pontos mibenlétét illetően — források hiányában — meglehetősen tájékozatlan a kutatás. Feltételezések szerint a kiemeléssel az egykori várnépbeli kötelezettségeinek súlypontja a katonáskodásra helyeződött át.²² Bár a feltételezés megalapozottsága nehezen vitatható, figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a várnépbeliek között is voltak olyanok, akik hadakozással tartoztak a várnak szolgálni, s így a várszervezet által kiállított katonák létszámának növelése a kiemelés aktusának mellőzésével, a várnépbeli státuson belül is megoldható lett volna. Forrásokkal alá nem támasztható, pusztá hipotézisként megközelíthető, hogy a kiemeltnek az egyes várnépbeli csoportok alsószintű igazgatásában is juthatott szerep. Talán a *centurionatusi* szervezetben, a várjobbágyok közül kikerülő száznagyok alá rendelt, a 11. század második felének törvényhozási emlékeiből ismert tíznagyti tisztség lehetett az, amelyet a 13. századra a kiemelt jobbágyok láttak el. Ez mindenesetre megmagyarázná az eredetileg ’tisztviselő’ értelmű jobbágy kifejezésének²³ a kiemelt csoportjára történő alkalmazását.

Némileg pontosabban meghatározható az az időszak, amelyhez a kiemelt várjobbágyok csoportjának kialakulása köthető. A várszervezet történetének legkorábbi emlékeiben még csak utalásszerűen sem találjuk meg a csoport nyomát, ezzel szemben a 13. század elejének forrásaiban már mint létező várszervezeti réteg bukkan fel. Érthető, hogy történetírásunk egyöntetűen a 12. századot jelölte meg

20 Ld. pl. 1215: *VR* 112., 121. sz., stb.

21 1165: *CDES* I. 85–86.; 1243: *ÁUO* VII. 135.; 1251: *RA* I/2. 296.; 1311: *CD* VIII.1. 396. (az utóbbit vö. azonban 1271: *ÁUO* VIII. 350–351.)

22 *Czimer K.*: i. m. 9.; *Borosy A.*: i. m. 20.

23 Ld. *Zsoldos Atilla*: A várjobbágyi jogállás kialakulása. (Sajtó alatt.)

a csoport megjelenésének idejeként.²⁴ Ennél pontosabb meghatározás ismereteink jelenlegi szintje mellett nem lehetséges.

A 1. sz. táblázatból az is kitűnik, hogy a kiemelt jobbágyokat az „ispánnak szállást adó jobbágyok fiai” néven is emlegették. Ez a terminus, melynek használata a 13. század első felére volt jellemző,²⁵ a várjobbágyok a kiemelték közötti különbségek egy újabb jellemző vonására világít rá. Az ispánnak járó szállásadás kötelezettsége ugyanis a Drávától északra fekvő magyarországi várszervezetek várjobbágyait nem terhelte. Szállásadással a várnépek tartoztak az ispánnak,²⁶ s az a körülmény, hogy a várjobbágyokra jellemző *iobagio* elnevezés és a várnépbeli kötelezettséget terhelő *descensus*-adás együttesen kapcsolódott a kiemelték csoportjához, szemléletesen érzékelteti a csoport említett átmeneti jellegét: tagjai a várjobbágyi jogok és kiváltságok teljességének nem voltak a birtokában.

Mivel a várjobbágyoknál alacsonyabb helyzetben lévő kiemeltékkel kapcsolatban forrásaink gyakran élnek a *iobagio* mellett a *filius iobagionum* kifejezéssel, néhány régebbi történetírónk önálló jelentést tulajdonított az utóbbi terminusnak, s ennek alapján megkülönböztette egymástól a „szent király jobbágyai”-t és a „szent király jobbágyainak fiai”-t vagy éppen a „várjobbágyok”-at a „várjobbágyok fiai”-tól. Ugyanez a gondolat játszott szerepet abban, hogy a turóci és lipitói jobbágyfiúk rétegét többen a királyi várszervezet intézményéhez kapcsolták, sajátos várjobbágyi csoportot látva bennük.²⁷ Az, hogy a turóci jobbágyfiúkat az elnevezés hasonlóságán kívül semmilyen más, szerves kapcsolat nem fűzte a királyi várszervezethez, nem lehet kétséges.²⁸ A *filius iobagionum* kifejezés értelmezése azonban valóban további megfontolásokat igényel. A „jobbágyok fiai” alak mind a várjobbágyokat jelölő, a „szent király”-ra utaló megfogalmazásokban, mind pedig a kiemeltékre vonatkozóan előfordul.²⁹ Ennek megfelelően azokban az esetekben, amikor ezen jellemző kiegészítések nélkül, csak a *filius iobagionum* meghatározás szerepel egy-egy várszervezetbeli személy vagy rokonság státusának megjelöléseként, kizárólag a terminusra alapozottan nem lehet eldönteni, hogy a kérdéses személyek a két jobbágy-kategória közül melyikhez tartoztak.³⁰ Tökéletesen jellemzi ezt a helyzetet, hogy az 1241-ben a pozsonyi vár Magyar falubeli jobbágyfiairól (*filius ... iobagionum castris Posoniensis*) azért állapítható meg bizonyosan, hogy a teljes jogú jobbágyok közé tartoztak, mert az 1241-ben felsorolt személyek közül többen a nevével találkozunk abban, az előző évben kelt oklevélben is, amelynek tárgya éppen a „szent király régi és valódi jobbágyai” közé tartozó Magyar és Etre várjobbágy-nemzetségek *mansionum* irásba foglalása volt.³¹ Ez a pozsonyi eset kellő alapot szolgáltat ugyanakkor annak megállapításá-

24 Czifmer K.: i. m. 9.; Györffy Gy.: i. m. 469.; Borosy A.: i. m. 20.; Magyarország története i. m. I. 1154.

25 1214: VR 97.sz.; 1229: ÁUO XI. 211.; 1241: HO VI. 39.; 1242: CDES II. 79. (A kiadó, Richard Marsina ítélete szerint az oklevél hamis); 1245: CD IV.1. 380.; 1251: ÁUO II. 222.; 1263: Pest 486.

26 1240: HO III. 5–6.; 1253: ÁUO VII. 358.

27 Peszy F.: i. m. passim; Novák J.: i. m. 47–49.

28 Mátyusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

29 1165: CDES I. 85.; 1214: VR 97.sz.; 1222: PhRt I. 657.; 1229: ÁUO XI. 211.; 1245: CD IV.1. 380.; 1251: RA I/2. 296.; 1263: ÁUO VIII. 49–50.; 1268: HO I. 38.; 1273: HO VII. 141–143., stb.

30 Vö. pl. 1216-ban Kosztolány nyitrai várföld határleírása szerint „tenet metam cum filiis iobagionum de Nitria, videlicet Fonchol et fratrum suorum” – ÁUO XI. 135–136.; 1273-ban Kun László nemesítette az újvári vár Horvátból való bizonyos népeit, akik „de filiis iobagionum castris de Abauyar oriundi” – RA II/2–3. 64.

31 1241: CD IV.1. 149–152. és 1240: CDES II. 51. (vö. RA 705. sz. és CDES II. 96. sz.)

hoz, hogy a *iobagio* és a *filius iobagionum* kifejezések között a lényegét érintő jelentésbeli különbség nem volt.

A várjobbágság terminológiai kérdéseinek eddigi vizsgálata alapján — a szakirodalom jelentős részével összhangban — leszögezhetjük tehát, hogy a királyi várszervezet jobbágy néven emlegetett népeinek két csoportja volt. Az egyikbe a várjobbágyi jogok teljességét élvezők tartoznak, akiket forrásaink hol valamely, a „szent király”-ra utaló, hol pedig kiváltságos helyzetüket tükröző jelzővel ékesítve, vagy egyszerűen csak a *iobagio castri* terminussal emlegetnek. A másik csoport tagjai a várnépbeliek közül kiemelt, a várszervezet élén álló ispánnak szállásadással tartozó jobbágyok közül kerültek ki, akiket a várjobbágyokhoz képest a szabadságoknak csak egy alacsonyabb foka illetett meg.

A *iobagio castri* terminus az eddig ismertetteken kívül egy további összefüggésben is felbukkan forrásainkban. 1263 táján egy Pothorich nevű birtok egyik határosa „Gug fia Akus, a nyitrai vár öt nehezéket fizető jobbágya” volt.³² Az öt nehezéket fizetők csoportjával több alkalommal találkozunk a 13. század második felében. Az adatok értelmezését azonban az a körülmény nehezíti meg, hogy az öt nehezék fizetésének kötelezettsége a várszervezet népeinek különböző csoportjait jelölő terminusok mellett szerepel.³³ Az öt nehezéket fizető várszervezetbeli népek feltűnésének magyarázataként az utóbbi évek szakirodalmában felmerült az az elképzelés, hogy az öt nehezéket fizetők csoportja valójában a „vár telepesei”-ként (*hospites castri*) emlegetett réteggel lenne azonos. Ezek a telepések az „igazi vendégtelpesekkel ellentétben” a vár joghatósága alá tartoztak. A két terminus és az általuk jelölt két — a fenti vélemény szerint azonban egyetlen — csoport végső soron annak következtében alakult volna ki, hogy „IV. Béla király az 1250/60-as évek fordulóján valószínűleg létrehozott egy pénzcenzust fizető paraszti telepesréteget a várszervezetben..., melyet a vendégtelpesek szabadságainak egy szerényebb és korlátozottabb kiadásával ruházott fel”.³⁴

Az idézett vélemény azonban számos olyan elemet tartalmaz, amelyek kétségeket ébresztenek mind a hipotézis egészét, mind egyes részleteit illetően. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy jóval az 1250/60-as évek fordulóját megelőzően is éltek a királyi várszervezet földjein *hospesek*. Már Kálmán király törvénye említést tett a várnépek (*cives*) között élő telepeseikről.³⁵ A 13. század első felében a vasi vár *hospesei* éltek egy Rodina nevű földön, a trencsényi vár telepeseiről tudunk Geztén, s a pozsonyi várnak is voltak *hospesei* Szelincsen és Pácson.³⁶ Aligha lehet tehát helytálló a *hospites castri* megjelenését IV. Béla tatárjárás után ki-

32 1263 k.: „Akus filium Gug iobagionem castri Nitriensis solventem quinque pondera” – *ÁUO* VIII. 273.

33 1256: „homines, qui ... castro quinque pondere solvere tenentur” – *ÁUO* II. 269.; 1261: „solventes comiti seu castro quinque pondera” – *ÁUO* XI. 503.; 1263: „solvens castro ... quinque pondera” – *ÁUO* VIII. 81.; 1263 k.: „iobagio castri ... solvens quinque pondera” – *ÁUO* VIII. 273.; 1267: „castrensis solvens quinque pondera” – *ÁUO* III. 158.; 1271: „populi castri ... quinque ponderum solutiones” – *CD* V.1. 146.; 1274: „filii iobagionum ... quinque pondera videlicet solvencium” – *HO* VII. 150.

34 *Szács Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágság. (A paraszti társadalom átalakulása a 13. században.) Századok 115 (1981) 300.

35 Kálmán 35. tc.: „Si quis hospitem acola terram civium cohabitavit”. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 187.

36 1208: *RA* I/1. 76.; 1238: *CDES* II. 28.; 1243: *CDES* II. 83. (Szelincsen egyébként – Kálmán törvényének szövege által sugallt helyzetnek teljesen megfelelően – várnépek is éltek, ld. 1280: *ÁUO* IV. 214.)

bontakozó reformpolitikájához kapcsolni. A vár telepeseire vonatkozó adataink tovább is bővíthetők abban az esetben, ha azokat a *hospes*-emlékeket is figyelembe vesszük, amelyek nem tartalmazzák kifejezetten a *hospes castris* kifejezést, mégis kétségtelen, hogy valamely vár földjén élő *hospes*ekre vonatkoznak. Felmerül ugyanis a kérdés: valóban indokolt-e különbséget tenni a *hospites castris* néven nevezett és más, szintén a várszervezethez tartozó földeken élő *hospes*-közösségek között? Az idézett vélemény szerint erre a megkülönböztetésre azért van szükség, mert a *hospites castris* a vár joghatósága alá tartoztak, míg az „igazi vendégtelepesek” nem. Ezzel szemben azonban igazolható, hogy bármely *hospes*-közösség — akár a várszervezet központjának számító vár *suburbium*ában, akár a vár valamely távolabb fekvő birtokán telepedett meg — egyaránt a vár joghatósága alatt állt.

1284-ben Kun László eladományozta a honti várszervezet központjával szolgáló, addigra már jelentőségét veszített Hont nevű település területét. Ennek állapotát oklevélben úgy jellemezte, hogy azon „a népek a mondott vár joghatósága alatt, a vendégtelepesek szabadsága szerint éltek”.³⁷ A vár joghatóságát végső soron az ispán gyakorolta, egy, ugyanebből az évből való pozsonyi adat alapján azonban arra következtethetünk, hogy nem feltétlenül és nem minden esetben közvetlenül. Miklós nádor és pozsonyi ispán ugyanis 1284-ben a pozsonyi káptalan népeit megillető kiváltságok tiszteletben tartására intette a helyi várszervezet különböző tisztségviselőit, köztük a „vár vendégtelepeseinek ispánját”-t (*comes hopitum castris*) is.³⁸ Talán nem véletlen, hogy ez, a más adatokból nem ismert tisztség éppen a pozsonyi várszervezetre vonatkozó forrásaink sorában bukkan fel, hiszen a többi várszervezethez képest viszonylag nagyinak mondható a pozsonyi vár alá tartozó *hospites castris*-emlékek száma.³⁹ Feltehető, hogy a pozsonyi példa nem volt egyedülálló. Hasonló tisztség létének nyoma lehet Vasban az a „Hydegcsed ispánság”, amelynek Albert nevű földjét Kun László új adománnyal juttatta vissza eredeti birtokosai kezére. László király pátenst a birtokosok utóbb megerősítették III. Andrással, s ezen új oklevél megfogalmazásából derül ki, hogy a kérdéses birtok nem valamiféle Hydegcsed nevű önálló közigazgatási egységben feküdt, hanem egyszerűen a vasi vár hidegcsédi vendégtelepeseinek Albert földjéről van szó.⁴⁰ A hidegcsédi *hospesek comitatus*ának említése — az említett 1284. évi pozsonyi adat fényében — azzal magyarázható, hogy a vasi várszervezet vendégtelepeseit is egy, az élükre állított *comes*nek nevezett várszervezeti tisztségviselő igazgatta, akinek a tisztségét Kun László oklevele területiális intézményként jelenítette meg.

A vár *hospes*ei ügyeinek intézésére már csak azért is indokolt lehetett külön tisztségviselőt kijelölni, mert a telepések jogállása — szemben a várszervezet bármely más népével — a közsabadságot is magában foglalta, s így bizonyos esetekben szükségszerűen más elbírálás alá estek, mint a várszervezet *proprius*i füg-

37 1284: a király eladományozza „quandam terram castris nostri Huntensis Hunt vocatam, super qua sub iurisdictione castris predicti populi sub libertate hospitem residebant” – *Hont* 25.

38 1284: *ÁUO* IV. 268.

39 1243: *CDES* II. 83.; 1256: *ÁUO* II. 269–271.; 1276: *ÁUO* IX. 147.; 1294: *ÁUO* XII. 550–551.

40 A két oklevél megfelelő részei az alábbiak szerint vetíthetők össze:

1281: „quandam terram Albert vocatam ... in comitatu Hydegcsed vocato existentem ... nunc vacuum et habitatoribus carentem” – *ÁUO* IX. 297.

1291: „terram hospitem castris nostri Castry Ferrey de Hydegcsed, Alber vocatam vacuum et habitatoribus destitutam” – *UB* II. 241.

gésben élő népei. A királyi várszervezet földjén élő *hospesek* helyzetének különlegességét éppen az határozta meg, hogy a telepések személyét tulajdoni függés köteléke nem kapcsolta a várszervezethez, de ez a legkevésbé sem zárta ki azt, hogy a *hospes*-közösségek fölé a várszervezet élén álló ispánnak és hatalmi apparátusának a joghatósága éppen úgy kiterjedjen, mint ahogy az a várjobbágyok, a várnépek vagy az örök esetében természetesen érvényesült. Az, hogy a várak földjén letelepedett *hospesek* közösségei, a királyi kiváltságolás útján, idővel mentesültek ettől a joghatóságtól, csak másodlagos fejlemény volt; erről éppen az egyes vármegyeszervezetek központjaiban — amelyek mutatis mutandis maguk is a vár földjének számítottak — megtelepedett *hospesek* privilégiumai tanúskodnak. A kiváltságlevelek állandóan visszatérő eleme volt az ispáni joghatóság alóli részleges vagy teljes felmentés és a közösség saját igazságszolgáltatási intézményeinek kialakítását engedélyező rendelkezés. Ezek a kiváltságok hol az „összes bíró joghatósága alól” történő felmentésként fogalmazódtak meg,⁴¹ hol pedig ennél konkrétábban, kifejezetten a területileg illetékes ispán ítélezésének megszűntetését említik az oklevelek.⁴² A várszervezeti központokban élő *hospesek* tehát — kiváltságolásukig — maguk is az ispán és tisztségviselői joghatósága alatt éltek, s joggal nevezték őket a „vár telepesei”-nek.⁴³ Jellemző e tekintetben, hogy azon esetekben, amelyekben a *hospes*-közösség csak részleges igazságszolgáltatási kiváltságban részesült, a telepések bírója (*iudex*) vagy falunagya (*villicus*) által el nem bírálható bűntényekben változatlanul az ispánt vagy valamelyik alárendeltjét illette meg az ítékezés joga.⁴⁴ Mindezek az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a pozsonyi vár Szelincsen, Pácson, Jablanban vagy Mysserben élő telepesei (*hospites castris Posoniensis de ...*) és a Pozsony városában élő vendégek (*hospites nostri* – sc. regis – *de civitate Posoniensi*) felett érvényesülő várszervezeti joghatóságot illetően a legkisebb eltérés sem volt egészen 1291-ig, a Pozsonyban lakók kiváltságolásáig. Az egyetlen különbség a várszervezeti központban és a „vidéken” letelepedettek között — nem említve természetesen a városias és a falusias jellegű településeken való élet természetes következményeit — elnevezésükben mutatkozik: az előbbieket általában pusztán a település nevének kitételével jelölik forrásaink,⁴⁵ míg az utóbbiakról szólván a *hospites castris* fordulat a haszná-

41 1230: „Exemimus eciam eos [sc. hospites] ab omnium iudicium iurisdictione” – *RHMA* 427. (Szatmár)

42 1248: „nec ipsi cives Nitriensis aliquorum extraneorum iudicium, palatinorum videlicet et comitum provincialium adstare iudicio teneantur” – *RHMA* 499. (Nyitra); 1271: „Exemptos [sc. hospites] nihilominus a iudicio, iurisdictione, potestate et iudicatu comitis lauriensis et curialis comitis sui” – *RHMA* 526. (Győr); 1277: „iidem cives a iurisdictione et potestate ac iudicio omnium baronum nostrorum et specialiter comitum Supruniensium ... exempti penitus et excepti habeantur” – *RHMA* 546. (Sopron); 1279: „a iudicio et iurisdictione omnium iudicum et specialiter comitis Castris Ferrei ... sint excepti penitus et exempti” [sc. hospites] – *RHMA* 552. (Vasvár)

43 Ld. pl. 1276: „terram hospitem castris de Golgouch in ipsa civitate existencium” – *RA* II/2–3. 155.

44 1231: „omnem causam ... preter effusionem sanguinis maior ville iudicare tenetur, effusionem sanguinis non per se, sed per ianitorem castris possit iudicare, cum quo iudicium habeat commune” – *CDCr* III. 346. (Valkó); 1240: „in causis minutis a suo solummodo villico de communi eorundem consensu ordinato iudicentur, causam autem, que ad sanguinis effusionem, vel perditionem libertatis alicuius vergere possit, comes castris presente villico iudicabit ... in presencia curialis comitis respondere in nullo teneantur” – *AUO* VII. 103. (Bars)

45 1230: „hospites Teutonici de Zathmar Nemethi” – *RHMA* 426.; 1231: „hospites iuxta castrum Valkow commorantes” – *CDCr* III. 346.; 1240: „hospites nostri ... in suburbio castris de Bors commorantes” – *AUO* VII. 103.; 1271: „hospites nostri de laurino” – *RHMA* 526.; 1276: „hospites nostri de Castroferreo” – *HO* VI. 320. (az oklevél keltére ld. *RA* 2738.sz.); 1279: „hospites nostri de Castro Ferreo” – *RHMA* 551.

latos.⁴⁶ Az eltérő terminológia háttérében egyszerűen az húzódik meg, hogy a szatmári, a barsi, a győri (stb.) királyi *hospesek* magától értetődően a vár joghatósága alatt éltek — hiszen településük a vár földjén létesült, a várszervezet központjának *suburbiuma* volt —, a „vidéken” élő telepések esetében viszont jelezni kellett azt a tényt is, hogy a föld, amelyen élnek, a várhoz tartozik. A várszervezet központjában és a „vidéken” letelepedett *hospes*-közösségek közötti különbség csak az előbbieket egy részének kiváltságolása esetén nyert jogi jelleget, éppen az ispán joghatósága alóli felmentés következtében. A 13. század során a magyar királyok — más települések mellett — jónéhány várszervezeti központ telepeseinek közösségét látták el olyan kiváltságokkal, amelyek révén azok függetlenné váltak a várszervezet intézményétől, s ezzel a közösség tagjai is értelemszerűen megszűntek a „vár telepesei” lenni. A kiváltságolással az ilyen közösségek előtt megnyílt az önkormányzattal rendelkező királyi várossá válás lehetőségének az útja. A hasonló privilégiumot nem nyerő *hospes*-telepek, amelyek továbbra is megmaradtak a várszervezet kötelékében, egyszerűen hátrányosabb helyzetben találták magukat. Fejlődésük megrekedt, s közszabad *hospes*-lakók jelentős része a jóval kedvezőbb lehetőségeket kínáló kiváltságos *hospes*-települések lakóságához csatlakozott. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a *hospites castris* említések egy jelentős hányada az említés idején már üresen álló, de egykor a várak telepesei által lakott, elhagyott földekre vonatkozik.

A várszervezet joghatóságát illető kérdés mellett más körülmény is a *hospites castris* és az őt nehezéket fizetők rétegének az azonosítása ellen szól. A két csoport tagjainak személyes jogállása ugyanis alapvetően más volt: a vár telepesei közszabadokként éltek a vár joghatósága alatt,⁴⁷ az őt nehezéket fizetők ellenben a várszervezetnek alávetett *propriusok* voltak.⁴⁸ Ez a különbség minden további megfontolást kizáróan bizonyossá teszi, hogy a két csoport azonosítása nem lehetséges; az eltérő terminológia esetükben egymástól ténylegesen is különböző csoportokat jelölt. Ennek jeleként a 13. századi forrásaink megkülönböztették egymástól a vár telepeseit és az őt nehezéket fizetőket, mint ahogy ezt tette az 1256-ban eladományozott Bazin határleírása is.⁴⁹

Ahhoz, hogy az őt nehezéket fizetők csoportját beilleszthessük a királyi várszervezet népeinek hierarchikus rendjébe, célszerű ismét e rétegre vonatkozó terminológiát választani kiindulópontként. Mint arról már szó esett, ezt a kötele-

46 1208: *RA* I/1. 76.; 1238: *CDES* II. 28.; 1241: *HO* VI. 40. (IV. Bélának az oklevelet átíró 1261. évi oklevelét – *HO* VI. 108. – 1270-ben V. István „*hospites castris nostri Trinchiniensis*” számára erősíti meg – *HO* VI. 175–176.); 1243: *CDES* II. 83.; 1256: *CDES* II. 366.; 1258: *CDES* II. 428.; 1259: *HO* VI. 98.; 1263: Történelmi Szemle 1964. 7.; 1259–70 k.: *RA* I/3. 505.; 1271: *ÁUO* VIII. 340.; 1276: *ÁUO* IX. 147.; 1291: *UB* II. 241.; 1294: *ÁUO* XII. 550–551.

47 1241-ben éppen a trencsényi várjobbágyok állításával szemben igazolták a vár zamari hospesei, hogy ők „*homines libere condicionis*” – *HO* VI. 40. (vö. még 1261: *HO* VI. 108.; 1270: *HO* VI. 175–176.).

48 A szolgagyőri vár 1267-ben megnesemített Zolot fia Sebestyén nevű, őt nehezéket fizetőjét a király azzal kiváltságolja, hogy a továbbiakban „*nullus eundem ... vel suos heredes ratione pristinae servitutis impetere audeat seu aliquatenus perturbare*” – *ÁUO* III. 159. – (vö. még 1274: *HO* VII. 150–152., *RA* II/2–3. 86.)

49 1256: *CDES* II. 366–367. – Jelen tanulmány kéziratának lezárása után látott napvilágot Kristó Gyula tanulmánya, mely – részben hasonló megfontolások alapján – szintén a *hospites castris* és az őt nehezéket fizetők csoportjainak egymással történő azonosítása ellen érvel. *Kristó Gyula: Őt pondust fizetők és várhospesek*. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* XCII. Szeged, 1991. 25–35.

zettséget forrásaink a várszervezet legkülönbözőbb csoportjait jelölő terminusok mellett szerepeltetik.⁵⁰ Ennek a körülménynek az ad jelentőséget, hogy ugyanez a sajátosság figyelhető meg a szállásadással terhelt jobbágyok esetében is (ld. a 3. sz. táblázatot). A szállásadó és az öt nehezéket fizetők közötti kapcsolatra utal továbbá egy kronológiai tényező is: a szállásadókra vonatkozó adatok a 13. század első felében csoportosulnak, ezzel szemben viszont az öt nehezéket fizetők a század második felének forrásaiban szerepelnek (ld. a 4. sz. táblázatot). E két tényező együttes figyelembevételéből az a következtetés adódik, hogy a 13. század első felére jellemző szállásadás és az öt nehezék fizetésének a század második felében emlegetett kötelezettsége valójában a királyi várszervezet népeinek ugyanazon kategóriáját terhelte: a kiemelt jobbágyokat. Az öt nehezék fizetésére kötelezetteknek a 13. század második felében történő felbukkanása ezek szerint nem egy új, addig nem létező várszervezeti szolgáltatócsoport kialakulását jelzi, hanem azt, hogy a kiemelték a korábbi *descensus*-t a század második felében megszabott összeg lefizetésével válthatták meg. Alátámasztja ezt az elgondolást, hogy a kérdéses időszakban más várszervezeti népek, nevezetesen az örök esetében is kimutatható a szállásadásnak tételesen felsorolt állat- és terményszolgáltatással való felváltása.⁵¹ Az adóval és anyagi jellegű szolgáltatásokkal terhelt várszervezeti népek hagyományos kötelezettségének felülvizsgálata már a tatárjárás előtt megkezdődött,⁵² s ennek a reformpolitikának lehetett része a kiemelt jobbágyok természetbeni szolgáltatásának pénzbeli adóneművé történő átalakítása, mely természetesen maga után vonta a kiemeltéket jelölő terminológia változását is.

A 13. század elejének forrásai — miközben megkülönböztették a teljes jogú várjobbágyok rétegétől — a kiemelt jobbágyok csoportját a várjobbágyok egészén belül helyezték el. E felfogás tükrében egy 1222. évi feljegyzés „valamennyi ... jobbágy, mind a kiemelték, mind a szent király szabadjai” megfogalmazást alkalmazta a két csoport megjelölésére.⁵³ A kiemelték helyzetét megvilágító egykorú értékmérő alapjául nyilvánvalóan az szolgálhatott, hogy a 13. század első felében, amikor a királyi várszervezet még „üzemelt”, a kiemeltéket jóval szorosabb szálak fűzték a teljes jogú várjobbágyokhoz, mint egykori társaikhoz, a várnépbeliekhez. Alapvetően más képet tárnak elénk a várszervezet bomlásának folyamatát bemutató források. A folyamat előrehaladtával, úgy tűnik, mind élesebben kirajzolódott a kiemeltéket a teljes jogú várjobbágyoktól elválasztó határ, s ezzel egyidejűleg egyre kevesebb jelentőséggel bírt a kiemelték és a várnépbeliek között húzódó vonal. Az e téren bekövetkezett változást jellemzi az a szóhasználat, amely a más összefüggésben már említett inárcsi kiváltságlevelekben szerepel. Az 1263-ban a szállásadó jobbágyfiak közül a vár „tisztos jobbágyai” közé emelt inárcsiak kiváltságait megerősítő 1271. évi oklevél a várjobbágyok 1263 előtti státusára utalva már arról írt, hogy az inárcsiakat „a várnépbeliek szolgálatából vagy állapotából” (*ab officio seu condicione castrensium*) emelte ki V. István még ifjabb királyként, s ezzel mintegy azonosította egymással a kiemelt jobbágyok és a várnépbeliek rétegét.⁵⁴ V. István oklevele saját kora tényleges viszonyainak megfele-

50 Ld. a 33. sz. jegyzet adatait.

51 1270: *UB* I. 380.

52 1240: *HO* III. 5–7. – Vö. Magyarország története I. 1379.

53 1222: „omnes ... ioubagiones, tam exempti, quam liberi sancti regis” – *VR* 341.sz.

54 1271: *AUO* III. 257. (vö. 1263: *Pest* 486.).

lően járt el: a királyi várszervezet felbomlásakor kiemeltek, hacsak külön királyi kegy folytán nem emelkedtek a királyi szerviensek közé, a várnépbeliek sorsában osztoztak.⁵⁵ Ennek a jelenségnek a magyarázata abban rejlik, hogy a kiemelés révén a várnépbelieknél magasabb szintre jutottak ugyan, de helyzetüknek a várnépbeliekhez képest meglévő kiváltságos jellege csak a működőképes várszervezetben belül juthatott érvényre. A kiemeltek státusa ugyanakkor a várjobbágyi jogoknak éppen azokat az elemeit nélkülözte, amelyek a teljes jogú várjobbágyok számára lehetővé tették, hogy azok jelentősebb megrázkódtatás nélkül átvészeljék a királyi várszervezet felbomlását, és annak bekövetkezte után is még jó ideig változatlanul várjobbágyként éljék a maguk hagyományos keretek által megszabott életét, immár a királyi várszervezet nélkül. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a kiemeltek csoportja csak a (még) működő királyi várszervezet időszakában tekinthető a várjobbágyosság egy alacsonyabb szintű jogokkal élő rétegének. A várszervezet bomlási folyamatának visszafordíthatatlanná válása után helyzetük — a jobbágy vagy a jobbágyfiú név használata mellett is — sokkal inkább a várjobbágyi jogok egy részével is rendelkező várnépbelieknek, mintsem a várnépbeliek kötelezettségeinek egy részével is terhelt várjobbágyoknak mutatja a kiemelteket.

55 Közismert és szemléletes példája ennek IV. Béla 1263. évi két locsmáncsi adománya (1263: *ÁUO* VIII. 49–50. és 521–552.). Vö. még *Zsoldos A.*: A várjobbágyi birtoklás i. m. 10–11.

Rövidítések a jegyzetekhez és a táblázatokhoz

- ÁUO* Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi: *Wenzel Gusztáv*. Pest–Bp. 1860–1874.
CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829–1844.
CDCr Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XV. Ed. *Tade Smiciklas*. Zagrabiae 1904–1934.
CDES Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971–1987.
EFIII Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. *Marczali Henrik*. Bp. 1901.
HO Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr–Bp. 1865–1891.
Hont Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. Közzéteszi: *Kubinyi Ferenc*. (Magyar történelmi emlékek II.) Bp. 1888.
Pest *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938.
PhRt A pannonhalmi Szent Benedek rend története I–XII. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. Bp. 1902–1916.
RA *Szentpétery Imre–Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–1987.
RHMA Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Ed. *Stephanus Ladislaus Endlicher*. Sangalli 1849.
UB Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite des Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. von *Hans Wagner, Inntraut Lindeck-Pozza*. Graz–Köln–Wien, 1955–1985.
VR *Karácsonyi János–Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradai tüzespróba-lajstrom. Bp. 1903.

1. táblázat

A várszervezet népeinek hármastagozódása

1214: VR 97. sz.	fili ioubagionum sancti regis	fili ioubagionum descensum comiti persolventium	castrenses
1219: VR 210. sz.	ioubagiones	ioubagiones de castrensibus exemti	castrenses
1222: VR 341. sz.	ioubagiones... liberi sancti regis	ioubagiones... exemti	(homines de) castrensibus
1263: ÁUO VIII. 49.	ioubagiones castris	fili ioubagionum, qui kelthiobagfyu dicuntur	castrenses
1263: ÁUO VIII. 50.	nobiles ioubagiones	illi qui in numerum ioubagionum castris de novo sunt computati	

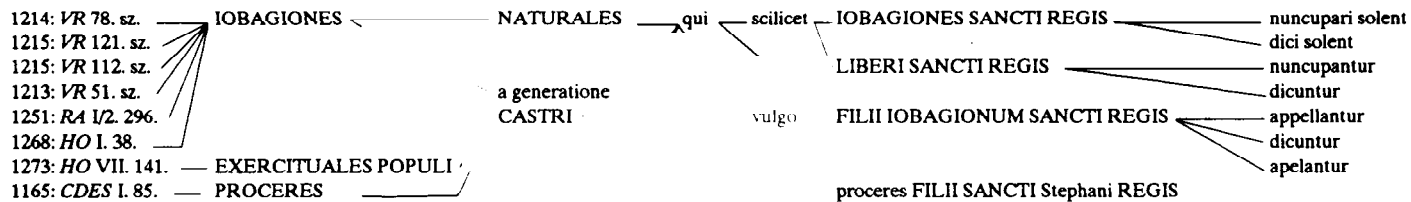
4. táblázat

Szállásadók és öt nehezéket fizetők

	Szállásadók	Öt nehezéket fizetők
1214	VR 97. sz.	
1229	ÁUO XI. 211.	
1241	HO VI. 39.	
1242	CDES II. 79. (hamis)	
1245	CD IV. 1. 380.	
1251	ÁUO II. 222.	
1253	ÁUO VII. 358	
1256		ÁUO II. 269.
1261		ÁUO XI. 503.
1263	Pest 486.	ÁUO VIII. 81.
1263 k.		ÁUO VIII. 273.
1267		ÁUO III. 158.
1271		CD V. 1. 146.
1274		HO VII. 150.
		RA II/2-3. 86.

2. táblázat

A szent király szabadjai, jobbágyai (nak fia)

3. táblázat

Az öt nehezéket fizetők és a szállásadók

